

اثر سطوح مختلف نیتروژن و روی بر عملکرد و اجزای عملکرد دانه گندم رقم چمران (*Triticum aestivum* L.) در شرایط تنش گرمای آخر فصل در اهواز

سید نادر موسویان^{۱،*}، ناصر اکبری^۳، حمیدرضا عیسوند^۴، احمد اسماعیلی^۵ و علی مشتقی^۶

(۱) دانشجوی دکتری اکولوژی گیاهان زراعی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

(۲) مربی گروه علمی کشاورزی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

(۳) استادیار گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

(۴) دانشیار گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

(۵) استاد گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

(۶) استادیار گروه مهندسی تولید و ژنتیک گیاهی، دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان، اهواز، ایران.

*نویسنده مسئول: naser.akbari1332@gmail.com

این مقاله برگرفته از رساله دکتری می‌باشد.

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۳/۰۷

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۰۱

چکیده

به منظور بررسی اثر تنش گرمای آخر فصل بر عملکرد و اجزای عملکرد دانه گندم در شرایط کاربرد نیتروژن و روی یک آزمایش مزرعه‌ای در سال زراعی ۹۷-۱۳۹۶ در مزرعه آموزشی پژوهشی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان به صورت کرت‌های دوبار خرد شده (اسپلیت اسپلیت پلات) در قالب طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با چهار تکرار اجرا شد. عوامل آزمایشی شامل سه تاریخ کاشت یکم آذر ماه (تاریخ کاشت بهینه)، بیستم آذر ماه (دیر هنگام) و دهم دی ماه (خیلی دیر) در کرت اصلی، چهار سطح نیتروژن (صفر، ۷۵، ۱۵۰ و ۲۲۵ کیلوگرم در هکتار) در کرت‌های فرعی و سه سطح روی در سه سطح (صفر، ۱۰ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار) در کرت‌های فرعی بود. با اعمال تنش گرما میزان عملکرد دانه گندم حدود ۴۰ درصد کاهش یافت. عملکرد دانه گندم بیشتر تحت تأثیر تعداد دانه بود (کاهش تعداد دانه در واحد سطح ۳۸ درصد و کاهش وزن دانه حدود ۲۰ درصد بود). مصرف نیتروژن باعث کاهش اثرات تنش گرما بر عملکرد دانه گندم از طریق افزایش تعداد دانه شد، زیرا افزایش مصرف نیتروژن به کاهش ۳/۲۷ درصدی وزن دانه منجر شد. مصرف روی نیز اثرات تنش گرما بر عملکرد دانه گندم را از طریق افزایش وزن دانه کاهش داد و باعث افزایش حدود ۲۴ درصد وزن دانه شد. با توجه به اینکه اثر تنش گرمای آخر فصل بر عملکرد دانه گندم (کاهش ۳۹ درصدی) بیشتر از عملکرد بیولوژیک (کاهش ۳۱ درصدی) بود، شاخص برداشت گندم تحت تأثیر تنش گرما حدود ۱۸ درصد کاهش یافت. به‌طور کلی در شرایط تنش گرمای آخر فصل می‌توان با کاربرد ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و ۱۰ کیلوگرم در هکتار روی اثرات تنش گرما بر عملکرد دانه گندم را کاهش داد.

واژه‌های کلیدی: اجزای عملکرد، شاخص برداشت و شاخص سطح برگ.

مقدمه

گندم مهم‌ترین گیاه زراعی جهان است و نقش مهمی در تأمین نیازهای غذایی جوامع بشری دارد (Gyarmati, 2017). بر اساس آخرین آمار، در سال زراعی ۹۵-۱۳۹۴ از کل سطح برداشت غلات در کشور (۸/۴۴ میلیون هکتار)، حدود ۷۰ درصد آن به گندم اختصاص داشت. همچنین از کل ۲۲ میلیون تن غلات تولید شده در سال زراعی فوق در کشور، حدود ۶۵ درصد آن به تولید گندم اختصاص داشت (احمدی و همکاران، ۱۳۹۶). گندم مهم‌ترین گیاه زراعی در منطقه جنوب غرب ایران است که در طول دوره پر شدن دانه، با دمای بالا و بارندگی اندک مواجه می‌شود (اسکندری و کاظمی، ۱۳۹۵). کاشت گندم در کشور به استثنای چند منطقه در فصل پاییز انجام می‌شود. تحت چنین شرایطی، دوره رویشی گندم مصادف با بارش‌های پاییز و زمستان بوده و در نتیجه محدودیت‌های محیطی بر گیاه تحمیل نمی‌شود. با این حال، آخر فصل رشد گندم همزمان با افزایش دمای هوا و کمبود آب می‌باشد که در نتیجه رشد گیاه تحت تاثیر تنش‌های گرمای خشکی قرار گرفته و از پتانسیل تولید آن کاسته می‌شود (Joudi *et al.*, 2014). پیش‌بینی می‌شود که به دلیل افزایش ۱/۸-۵/۸ درجه سانتی‌گراد دمای زمین در آینده، اثر وقوع تنش گرمایی بر گیاهان بیشتر شده و رشد و تولید را بیش از پیش محدود خواهد کرد (Farooq *et al.*, 2011). بررسی‌ها نشان داده است که به ازای افزایش یک درجه سانتی‌گراد در میانگین دمای فصل رشد، عملکرد دانه غلات ۱۰-۴/۱ درصد کاهش می‌یابد (Hatfield, 2011). همچنین در اثر تنش گرمای انتهای فصل، دانه‌های چروکیده و کوچک تولید می‌شود و عملکرد در رابطه با صفاتی مختلفی مانند وزن هزار دانه و تعداد دانه در سنبله کاهش می‌یابد. علاوه بر این، عملکرد زیست توده، شاخص برداشت و ارتفاع گیاه نیز کاهش یافت (Kadar *et al.*, 2019). در یک پژوهش گزارش شد که تنش گرمای آخر فصل می‌تواند باعث کاهش ۴۸ درصدی عملکرد دانه گندم شود (مشتطی و موسوی، ۱۳۹۸). در مطالعه دیگری با بررسی اثر تنش گرمای آخر فصل از طریق اعمال تاریخ‌های کاشت متفاوت بر عملکرد و رشد گندم گزارش شد که بیشترین عملکرد دانه (۵۵۴۸ کیلوگرم در هکتار) در تاریخ کاشت اول (اواسط آبان) و کمترین آن (۲۱۰۰ کیلوگرم در هکتار) در تاریخ کاشت سوم (اواسط دی) به دست آمد. به عبارت دیگر تأخیر در کاشت به دلیل اثر تنش گرمای آخر فصل باعث کاهش ۶۲ درصدی عملکرد دانه شد (عساکره و لک، ۱۳۹۵). تنش گرما با تحمیل پیری زودرس اندام‌های فتوسنتز کننده و همچنین کاهش فتوسنتز جاری گیاه، باعث کاهش زیست توده و عملکرد بیولوژیک نیز می‌شود (Pireivatlou *et al.*, 2010). استفاده کارآمد از عناصر غذایی از جمله نیتروژن و روی از نظر مقدار، نوع، زمان و روش مصرف در شرایط تنش گرمای پس از گرده افشانی در مناطق گرمسیری و نیمه‌گرمسیری در راستای کاهش اثرات تنش گرما بر رشد و عملکرد گیاهان زراعی اهمیت زیادی دارد (Badaruddin *et al.*, 1999). نیتروژن در گندم باعث افزایش تولید پنجه و بقای آن، توسعه ریشه در خاک، افزایش تعداد سنبله در متر

مربع، تعداد دانه در سنبله، وزن هزار دانه، عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک و درصد پروتئین دانه می‌شود و کمبود آن قبل از گلدهی باعث کاهش تعداد دانه در سنبله می‌شود که در این شرایط، کاهش تعداد دانه در سنبله به‌طور عمده وابسته به- شدت و مدت کمبود نیتروژن است. همچنین کاربرد کودهای نیتروژن بر انباشت پروتئین در گندم موثر است (Zorb et al., 2010). عنصر روی به‌عنوان بخشی از ساختمان آنزیم‌ها به کار می‌رود و به‌صورت کوفاکتورهای تنظیم کننده در تعداد زیادی از آنزیم‌ها عمل می‌کند. در بعضی مطالعات نشان داده شده است که در گیاهان مواجه با شرایط تنش، مصرف مقادیر بالاتر عنصر روی موجب افزایش تحمل گیاه به تنش‌ها و افزایش عملکرد گیاه می‌شود (Ma et al., 2017). گزارش‌های مختلفی در مورد کاهش اثرات تنش‌های محیطی بر گیاهان زراعی با کاربرد نیتروژن و روی ارائه شده است. کاربرد نیتروژن و روی در گندم (قلعه نوئی و همکاران، ۱۳۹۳؛ Tabatabaeian, 2011) و ذرت (Mosavifeyzabdi et al., 2013) در شرایط تنش خشکی و آفتابگردان در شرایط تنش شوری (Nezami and Vafaei, 2012) باعث کاهش اثرات تنش بر عملکرد دانه گردید. تنش گرمای آخر فصل موجب کاهش رشد و نمو و عملکرد و اجزای عملکرد دانه گندم می‌شود (مشتقی و موسوی، ۱۳۹۸). با این حال، از آنجا که اطلاعات کافی در مورد اثرات تنش گرما بر عملکرد دانه گندم با کاربرد نیتروژن و روی در منطقه جنوب غرب ایران وجود ندارد، در این پژوهش تلاش شده است تا ضمن بررسی اثرات تنش گرمای آخر فصل بر عملکرد دانه گندم، راهکار تغذیه‌ای مناسبی برای کاهش اثرات تنش گرمای آخر فصل و در نتیجه حفظ عملکرد مطلوب گندم در منطقه ارائه گردد.

مواد و روش‌ها

این پژوهش در سال زراعی ۱۳۹۶-۹۷ در مزرعه پژوهشی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی خوزستان در ۳۵ کیلومتری شمال شرقی اهواز در شهر ملاتانی و در حاشیه شرقی رودخانه کارون با عرض جغرافیایی ۳۱ درجه و ۳۶ دقیقه شمالی، طول جغرافیایی ۴۸ درجه و ۵۳ دقیقه شرقی و ارتفاع ۳۴ متر از سطح دریا، اجرا شد. میانگین ماهیانه برخی از شاخص‌های هواشناسی منطقه از زمان کاشت تا برداشت گیاه در جدول ۱ و برخی از ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی خاک مزرعه آزمایشی در عمق صفر تا ۳۰ سانتی‌متر در جدول ۲ ارائه شده است. این آزمایش به‌صورت کرت‌های دوبار خرد شده (اسپلیت اسپلیت پلات) در قالب طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با چهار تکرار اجرا شد. عوامل آزمایشی شامل سه تاریخ کاشت یکم آذر ماه (تاریخ کاشت مناسب منطقه)، بیستم آذر ماه (دیر هنگام) و دهم دی ماه (خیلی دیر) در کرت اصلی، چهار سطح نیتروژن خالص (۰، ۷۵، ۱۵۰ و ۲۲۵ کیلوگرم در هکتار) بر اساس آزمون خاک از منبع اوره (با ۴۶ درصد نیتروژن) در کرت‌های فرعی و سه سطح عنصر (۰، ۱۰ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار روی خالص) از منبع کود سولفات روی (با ۲۱/۵ درصد روی) در کرت‌های فرعی بود (سازمان جهاد کشاورزی، ۱۳۸۶).

جدول ۱: برخی داده‌های هواشناسی محل اجرای آزمایش در سال زراعی ۹۷-۱۳۹۶

ماه	بارندگی (میلی‌متر)	رطوبت نسبی (درصد)	جمع ساعات		دما (درجه سانتی‌گراد)	
			آفتابی (ساعت)	میانگین	حداکثر	حداقل
آذر	۱۸/۷	آذر	۲۰۶/۹	۱۵/۹	۲۲/۵	۹/۳
دی	۱/۵	دی	۲۱۸	۱۶/۰	۲۳/۲	۸/۸
بهمن	۸/۰	بهمن	۱۹۰/۵	۱۶/۶	۲۳/۳	۸/۸
اسفند	۳۶/۶	اسفند	۲۷۵/۲	۲۰/۸	۲۷/۴	۱۴/۲
فروردین	۳۲/۷	فروردین	۱۹۹/۶	۲۵/۶	۳۳/۱	۱۸/۱
اردیبهشت	۱۲/۲	اردیبهشت	۲۶۳/۳	۲۹/۵	۳۶/۳	۲۲/۶

جدول ۲: برخی خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک محل اجرای آزمایش

عمق (سانتی‌متر)	بافت خاک	اسیدیته	هدایت الکتریکی (دسی زیمنس بر متر)	مواد آلی (درصد)	آهن (درصد)	پتاسیم (درصد)	نیتروژن (درصد)	روی (میلی‌گرم بر کیلوگرم درصد)	فسفات (P ₂ O ₅) (درصد)
۰-۳۰	رسی لوم شنی	۶/۹۹	۲/۵۹	۱/۳۳	۰/۰۱۶	۰/۳۷۸	۰/۰۳۳	۰/۰۱۴	۰/۰۵

عملیات تهیه زمین شامل آبیاری قبل از شخم برای تأمین رطوبت مناسب برای عملیات شخم، شخم با گاو آهن برگردان دار، دیسک، ماله و مرزبندی بود. کرت‌ها به ابعاد ۲×۲ متر، هر کرت فرعی شامل ۱۰ خط کشت دو متری به فاصله ۲۰ سانتی‌متر از هم (مساحت هر کرت چهار متر مربع) و فاصله بین بلوک‌ها دو متر در نظر گرفته شد. در این آزمایش، رقم گندم مورد کشت چمران دو بود. از ویژگی‌های آن می‌توان به تیپ رشد بهاره، میانگین ارتفاع بوته ۹۵ سانتی‌متر، میانگین وزن هزار دانه ۳۹ گرم، میانگین ۶ تن در هکتار، زودرس و متحمل بودن دمای بالا اشاره کرد (مدحج و فتحی، ۱۳۸۷). رقم گندم چمران دو با تراکم ۴۰۰ بذر در متر مربع در عمق ۳-۵ سانتی‌متری کشت شد. درمورد کوددهی نیتروژن، در هر تیمار با توجه به آزمون خاک (جدول ۲) و تیمارهای آزمایش، یک سوم کود نیتروژن به‌صورت پایه در قبل از کاشت و همراه با تهیه زمین و دو سوم مابقی آن به‌صورت سرک در ابتدای مرحله پنجه‌زنی و ساقه رفتن به گیاهان داده شد. عنصر روی در اواسط مرحله پنجه‌زنی اعمال شد. بدین منظور، مقدار لازم بر اساس تیمارهای آزمایشی به‌صورت خاک کاربرد به کرت‌ها اضافه شد. بر این اساس که سولفات روی در آب حل و محلول به‌دست آمده در پای بوته‌ها به خاک اضافه شد (با استفاده از محافظ پلاستیکی در دو طرف کرت از نفوذ محلول‌پاشی به کرت‌های مجاور جلوگیری شد). همزمان با تهیه زمین، کود فسفره و پتاسیم بر اساس نیاز گیاه و آزمون خاک (جدول ۱) و توصیه کودی آزمایشگاه خاک، به مقدار ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار به ترتیب به‌صورت اکسید فسفر از منبع سوپرفسفات تریپل و اکسید پتاسیم از منبع سولفات پتاسیم

استفاده شد. آبیاری با توجه به نیاز گیاه و شرایط آب و هوایی، طوری انجام شد که گیاهان با تنش دیگری مثل تنش خشکی و یا غرقابی مواجه نشوند و فقط تنش گرما بر آزمایش اثر بگذارد. جهت مبارزه با علفهای هرز، یک ماه قبل از کاشت، زمین آبیاری شده و پس از سبز شدن علفهای هرز، با دیسک زیر خاک شدند. علاوه بر آن علفهای هرز داخل کرتها به صورت وجین دستی و علفهای هرز بین کرتها و در جوی آبیاری به صورت شیمیایی کنترل شد. برای مبارزه با آفات از روش شیمیایی استفاده گردید. در مرحله گرده افشانی از خطوط کاشت دوم و نهم، پنج بوته به عنوان نمونه از سطح زمین برداشت و به آزمایشگاه منتقل شد. سپس برگهای همه بوتههای برداشت شده جدا گردید و سطح برگ توسط دستگاه سطح برگ سنج مدل PAR/LAI/cetometer اندازه گیری شد. در زمان برداشت (مرحله رسیدگی فیزیولوژیک) پس از حذف اثر حاشیه، محصول یک متر مربع از هر کرت برداشت شد و صفات ارتفاع بوته، عملکرد و اجزای عملکرد دانه شامل عملکرد دانه (با رطوبت ۱۴ درصد)، عملکرد بیولوژیک، شاخص برداشت، تعداد سنبله در واحد سطح، تعداد دانه در متر مربع، تعداد دانه در سنبله، بر اساس میانگین ۲۰ سنبله و وزن هزار دانه با شمارش و توزین دو نمونه ۵۰۰ دانه ای در هر کرت اندازه گیری شدند. تجزیه واریانس دادهها بر اساس آزمایش کرتهای دوبار خرد شده بر پایه طرح بلوکهای کامل تصادفی با استفاده از نرم افزار SAS نسخه ۹/۴ انجام گرفت. جهت مقایسه میانگین ها از آزمون حداقل تفاوت معنی دار (LSD) استفاده شد.

نتایج و بحث

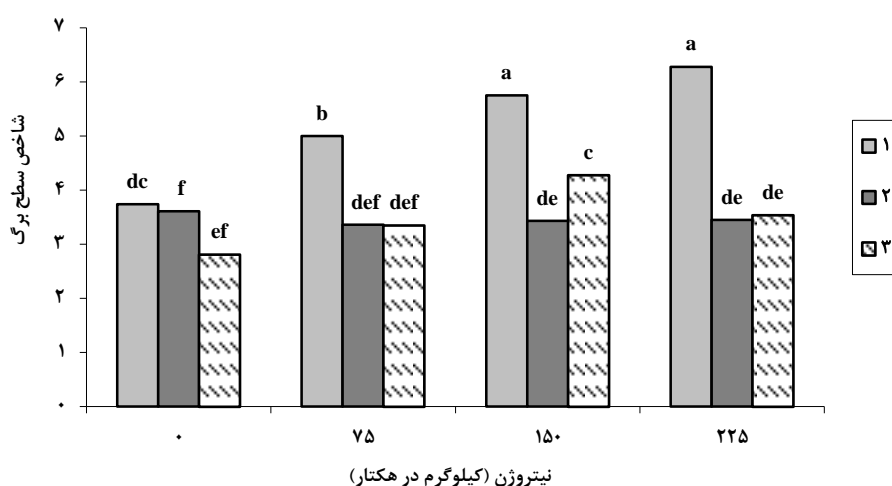
شاخص سطح برگ و ارتفاع بوته

نتایج نشان داد که اثر اصلی تاریخ کاشت و نیتروژن بر ارتفاع بوته و شاخص سطح برگ در سطح یک درصد معنی دار بود. اثر متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن بر شاخص سطح برگ معنی دار ($P \leq 0.01$). اثر متقابل تاریخ کاشت × روی و نیتروژن × روی بر ارتفاع بوته معنی دار شد. هم چنین ارتفاع بوته به طور معنی داری ($P \leq 0.01$) تحت تأثیر اثر متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن × روی قرار گرفت (جدول ۳).

ارتفاع بوته

بیشترین مقدار ارتفاع بوته ۹۷ سانتی متر به تیمار تاریخ کاشت یکم آذر (بهینه)، از مصرف ۲۲۵ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و روی مشاهده شد، در حالی که کمترین مقدار صفت فوق ۶۱/۱۰ سانتی متر در تاریخ کاشت خیلی دیر هنگام و عدم مصرف نیتروژن و روی (شاهد) مشاهده گردید که حدوداً ۳۷ درصد کمتر از بیشترین مقدار مشاهده شده بود. بیشترین شاخص سطح برگ ۶/۲۸ نیز در تاریخ کاشت یکم آذر (بهینه)، از مصرف ۲۲۵ کیلوگرم در هکتار نیتروژن به دست آمد که حدود ۵۵ درصد بیشتر از تیمار تاریخ کاشت خیلی دیر و عدم مصرف نیتروژن ۲/۸۱ بود (شکل ۱). اگرچه

ارتفاع بوته رقم مورد استفاده در آزمایش (رقم چمران) از نظر ژنتیکی متوسط است، اما نتایج این آزمایش نشان داد که ارتفاع بوته گندم تا حد مشخصی از مصرف نیتروژن افزایش پیدا می‌کند، به طوری که مصرف نیتروژن باعث افزایش معنی-دار ارتفاع بوته شد (جدول ۴). با این حال، اثرات تنش گرما (تاریخ کاشت متفاوت) در جذب و استفاده از نیتروژن توسط گیاه موثر است. در این زمینه گزارش شده است که اگرچه تأثیر مثبت نیتروژن بر رشد رویشی باعث افزایش ارتفاع بوته می‌شود، اما در شرایط تنش به دلیل کاهش توسعه سیستم ریشه گیاه نسبت به شرایط بدون تنش، استفاده گیاه از نیتروژن محدود گشته و همین عامل باعث کاهش تأثیر نیتروژن در افزایش ارتفاع بوته می‌شود (Ahmadi and Baker, 2001). یکی دیگر از عوامل کاهش ارتفاع بوته، تأثیر گرما بر رشد سلولی عنوان شده است (Saini and Aspinall, 1982). این مسئله در مورد تاریخ کاشت‌های مختلف مشاهده شد، به طوری که گندم در تاریخ کاشت سوم (۱۰ دی) به مدت بیشتری در معرض تنش گرما قرار داشت و در نتیجه ارتفاع بوته کمتری نیز نسبت به سایر تاریخ کاشت‌ها دارا بود، به نظر می‌رسد که با تأخیر در کاشت، میانگین دمای هوا افزایش و طول دوره رویش گیاه و دوره رشد طولی ساقه کاهش یافته و ارتفاع بوته کاهش یافت (شکل ۲). در این رابطه بررسی اثر تاریخ کاشت به موقع و دیرهنگام بر ژنوتیپ‌های گندم نان در استان گلستان نشان داد که با تأخیر در کاشت، ارتفاع بوته به میزان ۳۴ درصد کاهش می‌یابد (سوقی و همکاران، ۱۳۹۵). عنصر روی به عنوان یک عنصر موثر بر ارتفاع بوته گندم (از طریق تأثیر بر طول میانگره‌ها) گزارش شده است (Graham, 2004). افزایش ارتفاع بوته گندم در شرایط مصرف روی نشان می‌دهد که خاک منطقه از نظر روی دارای کمبود می‌باشد و استفاده از روی برای بهبود رشد و افزایش پتانسیل تولید گیاه ضروری است (مشتطی و موسوی، ۱۳۹۸).

شکل ۱: اثر متقابل نیتروژن و تاریخ کاشت بر شاخص سطح برگ گندم

۱: تاریخ کاشت یک آذر؛ ۲: تاریخ کاشت ۲۰ آذر؛ ۳: تاریخ کاشت ۱۰ دی

جدول ۳: تجزیه واریانس صفات اندازه‌گیری شده گندم در سطوح مختلف تاریخ کاشت، نیتروژن و روی

منبع تغییر (S.O.V)	درجه آزادی	میانگین مربعات							
		شاخص سطح برگ	ارتفاع بوته	تعداد سنبله در متر مربع	تعداد دانه در متر مربع	وزن هزار دانه	عملکرد دانه	عملکرد بیولوژیک شاخص برداشت	
تکرار	۳	۱/۲۵ ^{NS}	۱۳۴ ^{NS}	۵۲۸۵/۴۰ ^{NS}	۱۰۱۲۷۴۰۹ ^{NS}	۱۴/۸۹ ^{NS}	۷۰۶۹۰۳/۵ ^{NS}	۲۴۰۳۷۷۳/۸ ^{NS}	۶/۲۱ ^{NS}
تاریخ کاشت	۲	۵۱/۲ ^{NS}	۱۲۸۵ ^{**}	۱۰۸۲۷۲/۱۹ ^{**}	۶۵۸۶۹۶۶۲۸ ^{**}	۱۲۷۱/۴۳ ^{**}	۹۵۵/۰ ^{**}	۳۸۲۴۳۸۵۵۲/۹ ^{**}	۱۲۳۵/۱۴ ^{**}
خطای a	۶	۱/۳۹	۹۷/۲	۱۱۱۵۲/۴	۱۵۶۷۰۰۶۶	۱۰۰/۰۹	۷/۵۳	۱۲۶۷۴۵۴۵/۵	۸۹/۷۴
نیتروژن	۳	۱۲/۷ ^{**}	۲۷۹ ^{**}	۴۲۲۴۴/۱۶ ^{**}	۳۰۰۳۲۰۹۲۱/۵ ^{**}	۱۰۹۲/۴۴ ^{**}	۲۹/۲ [*]	۲۷۲۶۲۵۴۵ ^{**}	۷۰/۶۹ ^{**}
نیتروژن×تاریخ کاشت	۶	۳/۲۳ ^{**}	۳۰/۸ ^{NS}	۱۶۹۷/۸۰ ^{NS}	۹۵۷۹۴۹۲/۴ ^{NS}	۵۲/۸۰ ^{NS}	۳۵/۶ [*]	۵۸۲۶۸۳ ^{NS}	۵۶/۱۵ [*]
خطای b	۲۷	۰/۷۲	۴۵/۶	۶۴۷۸/۶۶	۲۱۴۸۵۹۷۸	۴۳/۰۷	۹/۳۴	۸۹۳۳۸۶	۲۳/۴۰
روی	۲	۰/۲ ^{NS}	۲۸/۱ ^{NS}	۳۰۴۱/۳۶ ^{NS}	۸۳۲۴۷۸ ^{NS}	۱۲۷/۷۲ ^{**}	۲۸/۸ ^{**}	۵۱۲۹۵۸۹ ^{**}	۱۱/۱۶۶ ^{**}
روی×تاریخ کاشت	۴	۰/۴۹ ^{NS}	۱۱۵ ^{**}	۱۰۰۴/۹۸ ^{NS}	۵۷۹۰۰۷۷ ^{NS}	۲۳۳/۲۵ ^{**}	۵/۶۲ ^{NS}	۱۷۷۸۳۰ [*]	۵۲/۵۹ ^{NS}
روی×تاریخ کاشت	۶	۰/۶۸ ^{NS}	۶۳/۵ [*]	۳۹۲/۱۹ ^{NS}	۹۶۵۹۳۹۴ ^{NS}	۱۴۴/۹۵ ^{**}	۸/۰۸ [*]	۱۹۳۶۹۰۳ [*]	۵۹/۵۷ [*]
روی×تاریخ کاشت×نیتروژن	۱۲	۰/۳۱ ^{NS}	۸۶/۰ ^{**}	۴۴۴۴/۲۰ ^{NS}	۱۹۶۷۵۶۵۶ [*]	۱۴۲/۳۸ ^{**}	۳۱۲ ^{**}	۱۹۱۵۳۵۵ ^{**}	۱۰۵/۳۱ ^{**}
خطای c	۷۲	۰/۴۸۹	۲۱/۷	۳۱۵۶/۵۹	۹۸۵۷۳۸۶	۳۰/۱۴	۳/۳۳	۷۴۷۶۱۷	۲۷/۵۷
ضریب تغییرات (درصد)		۱۷/۴۰	۵/۶۰	۱۴/۷۸	۱۹/۷۱	۱۳/۲۲	۴/۵۷	۱۷/۶	۱۴/۳۴

* و ** به ترتیب معنی‌دار در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد؛ NS: غیرمعنی‌دار.

جدول ۴: اثر متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن × روی بر ارتفاع بوته، عملکرد و اجزای عملکرد دانه گندم

تاریخ کاشت	نیتروژن (کیلوگرم در هکتار)	روی (کیلوگرم در هکتار)	ارتفاع بوته (سانتی‌متر)	تعداد دانه در متر مربع	تعداد دانه در سنبله	وزن هزار دانه (گرم)	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	درصد شاخص برداشت	
یکم آذر بهینه	۰	۰	۸۴/۴۵ ^{cd}	۱۴۵۱۳ ^b	۳۷/۹۳ ^e	۴۲/۱۳ ^d	۴۲۷۵/۳ ^d	۳۱/۸۸ ^c	
		۱۰	۸۳/۷۰ ^d	۱۴۹۴۶ ^b	۴۰/۱۷ ^{de}	۴۳/۲۶ ^d	۵۳۸۲/۹ ^{cd}	۳۸/۱۰ ^{bc}	
		۲۰	۸۹/۰۶ ^{bcd}	۱۴۶۶۰ ^b	۴۰/۵۰ ^{de}	۴۲/۴۴ ^d	۴۷۷۶/۱ ^d	۳۵/۶۳ ^c	
	۷۵	۰	۸۴/۸۳ ^{Cd}	۱۹۱۷۳ ^{ab}	۴۰/۸۵ ^{cde}	۴۴/۲۱ ^d	۵۲۴۹/۷ ^{cd}	۳۵/۲۳ ^c	
		۱۰	۸۹/۰۳ ^{bcd}	۱۹۴۶۹ ^{ab}	۴۶/۶۵ ^{bcd}	۴۷/۶۵ ^{bc}	۷۳۳۵/۰ ^a	۴۲/۳۷ ^{ab}	
		۲۰	۹۰/۲۳ ^{bc}	۲۲۴۵۲ ^a	۵۱/۱۶ ^b	۴۵/۱۶ ^{cd}	۷۰۸۲/۱ ^{ab}	۳۶/۵۴ ^{bc}	
	۱۵۰	۰	۸۹/۲۳ ^{bcd}	۲۲۸۷۳ ^a	۴۳/۱۷ ^{bcd}	۴۳/۴۱ ^d	۵۷۱۹/۹ ^{bcd}	۳۴/۷۳ ^c	
		۱۰	۹۲/۷۲ ^{ab}	۲۱۴۰۸ ^a	۴۳/۱۷ ^{bcd}	۴۹/۴۳ ^{ab}	۶۴۸۰/۵ ^{abc}	۳۸/۵۰ ^b	
		۲۰	۸۸/۴۱ ^{bcd}	۲۰۰۰۹ ^{ab}	۵۰/۳۵ ^{bc}	۵۰/۸۶ ^a	۷۳۱۲/۷ ^a	۴۶/۳۳ ^a	
	بیستم آذر دیر هنگام	۰	۰	۹۰/۲۵ ^{bc}	۲۱۵۸۳ ^a	۴۹/۴۸ ^{bcd}	۴۲/۸۷ ^d	۶۷۰۵/۵ ^{abc}	۳۶/۸۷ ^{bc}
			۱۰	۸۸/۳۵ ^{bcd}	۲۰۶۱۰ ^a	۵۰/۸۵ ^b	۴۲/۶۳ ^d	۵۵۵۰/۵ ^{cd}	۳۵/۳۴ ^c
			۲۰	۹۷/۰۰ ^a	۲۷۴۱۰ ^a	۶۳/۰۵ ^a	۴۲/۶۶ ^d	۷۴۸۶/۰ ^a	۴۲/۱۵ ^{ab}
۷۵		۰	۷۴/۶۶ ^{abc}	۱۰۸۸۳ ^c	۲۹/۹۳ ^c	۳۶/۹۰ ^d	۳۰۱۴/۱ ^e	۳۶/۵۲ ^b	
		۱۰	۷۶/۸۷ ^{bc}	۱۱۹۲۴ ^{bc}	۳۴/۲۵ ^b	۴۰/۱۹ ^a	۳۸۲۰/۸ ^{de}	۴۴/۱۸ ^{ab}	
		۲۰	۸۱/۴۳ ^c	۱۳۶۹۸ ^{abc}	۴۱/۴۰ ^{ab}	۴۱/۱۰ ^a	۳۴۶۱/۴ ^e	۴۱/۷۳ ^{ab}	
۱۵۰	۰	۸۴/۸۰ ^a	۱۷۳۶۰ ^{ab}	۳۹/۹۲ ^{ab}	۳۸/۰۷ ^{ab}	۴۱۵۵/۵ ^{cde}	۳۹/۹۶ ^{ab}		
	۱۰	۸۳/۶۸ ^{ab}	۱۷۳۶۹ ^{ab}	۴۲/۲۰ ^{ab}	۳۸/۷۸ ^{ab}	۵۶۰۸/۷ ^{ab}	۴۱/۰۹ ^{ab}		
	۲۰	۸۴/۰۷ ^{ab}	۱۶۳۹۵ ^{abc}	۴۰/۸۵ ^{ab}	۳۹/۰۷ ^{ab}	۵۰۳۳/۱ ^{abcd}	۴۱/۶۸ ^{ab}		
۲۲۵	۰	۸۲/۶۷ ^{ab}	۱۷۴۰۳ ^{ab}	۴۴/۷۲ ^a	۳۸/۳۶ ^{ab}	۵۳۷۷/۸ ^{abc}	۳۷/۷۷ ^{ab}		
	۱۰	۸۱/۸۰ ^{abc}	۱۸۶۸۵ ^a	۴۴/۸۷ ^a	۴۰/۶۰ ^a	۵۳۵۴/۷ ^{abc}	۳۸/۵۱ ^{ab}		
	۲۰	۸۲/۲۱ ^{abc}	۱۷۳۴۵ ^{ab}	۴۳/۴۷ ^a	۳۹/۵۴ ^{ab}	۵۶۹۸/۱ ^{ab}	۳۸/۱۲ ^{ab}		
	۰	۸۵/۱۶ ^a	۱۶۰۶۰ ^{abc}	۴۰/۷۰ ^{ab}	۳۸/۴۷ ^{ab}	۵۸۱۰/۰ ^{ab}	۴۴/۱۱ ^{ab}		
۲۲۵	۱۰	۸۰/۵۷ ^{abc}	۱۵۰۹۳ ^{abc}	۴۷/۲۳ ^a	۴۱/۱۰ ^a	۴۹۲۰/۶ ^{bcd}	۴۰/۵۴ ^{ab}		
	۲۰	۸۶/۲۵ ^a	۱۷۱۹۹ ^{ab}	۴۲/۵۵ ^{ab}	۳۸/۰۷ ^{ab}	۶۱۸۱/۱ ^a	۴۵/۶۱ ^a		

حروف متفاوت بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال ۱ درصد بر اساس آزمون LSD می‌باشد.

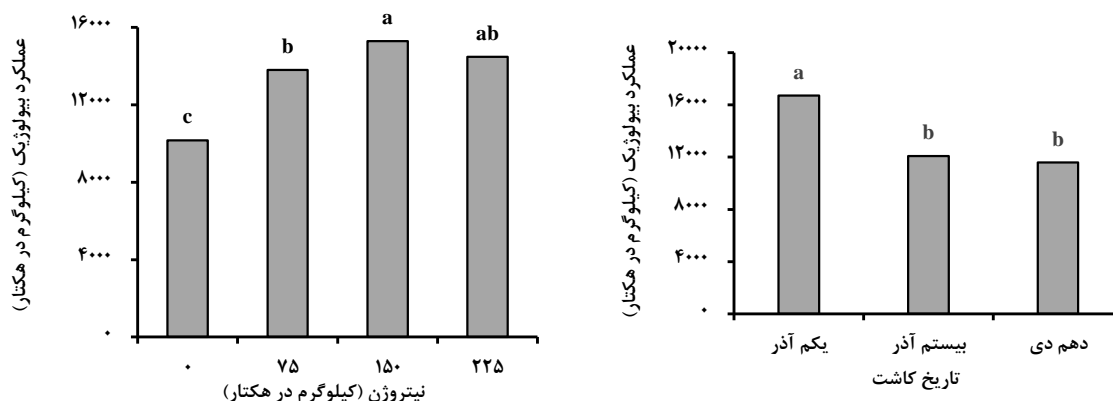

ادامه جدول ۴: اثر متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن × روی بر ارتفاع بوته، عملکرد و اجزای عملکرد دانه گندم

تاریخ کاشت	نیتروژن (کیلوگرم در هکتار)	روی (کیلوگرم در هکتار)	ارتفاع بوته (سانتی‌متر)	تعداد دانه در متر مربع	تعداد دانه در سنبله	وزن هزار دانه (گرم)	عملکرد دانه (کیلوگرم در هکتار)	درصد شاخص برداشت
		۰	۶۱/۱۰ ^d	۵۴۹۵ ^f	۱۵/۲۲ ^g	۳۲/۹۷ ^d	۱۵۳۱/۴ ^d	۱۸/۴۲ ^b
	۰	۱۰	۷۹/۴۶ ^{abc}	۸۶۷۹ ^e	۲۹/۴۰ ^e	۳۸/۱۲ ^{ab}	۲۸۰۳/۶ ^c	۳۴/۴۵ ^a
	۰	۲۰	۷۸/۵۱ ^{abc}	۱۰۲۴۵ ^{de}	۳۸/۵۵ ^{cd}	۳۵/۵۲ ^{abcd}	۳۴۱۷/۱۶ ^c	۳۳/۵۵ ^a
		۰	۷۶/۰۷ ^{bc}	۱۰۶۵۲ ^{de}	۲۱/۶۲ ^f	۳۴/۶۲ ^{cd}	۳۱۴۹/۹ ^b	۲۹/۷۶ ^a
	۷۵	۱۰	۷۹/۹۵ ^{abc}	۱۱۵۰۹ ^{cde}	۳۹/۳۶ ^{bcd}	۳۶/۸۶ ^{abc}	۴۶۰۶/۵ ^a	۲۹/۳۸ ^a
		۲۰	۸۵/۶۳ ^a	۱۴۸۵۱ ^{abc}	۴۵/۵۲ ^a	۳۶/۳۵ ^{abc}	۳۸۹۸/۵ ^{ab}	۳۳/۸۲ ^a
		۰	۸۴/۹۰ ^a	۱۲۸۳۶ ^{ab}	۳۵/۵۷ ^d	۳۶/۲۸ ^{abcd}	۳۸۳۴/۲ ^{ab}	۳۲/۸۱ ^a
	۱۵۰	۱۰	۸۱/۳۳ ^{abc}	۱۶۲۵۰ ^{bcd}	۳۷/۶۶ ^d	۳۸/۴۴ ^a	۴۵۶۹/۳ ^a	۳۱/۲۷ ^a
		۲۰	۸۵/۶۳ ^a	۱۳۲۳۳ ^{bcd}	۴۵/۳۰ ^{ab}	۳۴/۱۴ ^{cd}	۴۸۱۸/۶ ^a	۳۲/۸۶ ^a
		۰	۸۲/۵۵ ^{ab}	۱۴۸۰۸ ^{abc}	۴۳/۹۳ ^{abc}	۳۶/۰۶ ^{abcd}	۳۳۷۳/۶ ^{bc}	۳۴/۱۴ ^a
	۲۲۵	۱۰	۸۱/۹۳ ^{abc}	۱۷۸۹۵ ^a	۴۶/۱۵ ^a	۳۴/۹۷ ^{bcd}	۴۱۴۷/۴ ^{ab}	۳۱/۳۲ ^a
		۲۰	۸۰/۴۰ ^{abc}	۱۱۰۹۷ ^{cde}	۴۰/۵۰ ^{abcd}	۳۶/۴۶ ^{abc}	۴۵۲۹/۶ ^a	۲۵/۳۳ ^a

حروف متفاوت بیانگر تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال ۱ درصد بر اساس آزمون LSD می‌باشد.

دهم دی
خیلی دیر هنگام

شکل ۲: اثر نیتروژن و تاریخ کاشت بر عملکرد بیولوژیک گندم

حروف متفاوت بیانگر تفاوت معنی دار در سطح احتمال ۱ درصد بر اساس آزمون LSD می باشد.

شاخص سطح برگ

نتایج نشان داد که تأخیر در کاشت (وقوع تنش گرما) باعث کاهش شاخص سطح برگ نسبت به تاریخ کاشت توصیه شده (تاریخ کاشت اول) گردید. به نظر می رسد که با تأخیر در کاشت، میانگین دمای هوا افزایش و طول دوره رویش گیاه و دوره رشد برگ کاهش یافته و باعث حداکثر شاخص سطح برگ در مرحله گلدهی شد (Khan *et al.*, 2017). با ارزیابی اثر تاریخ های کاشت به موقع و دیر هنگام بر رشد گندم در اهواز، مشخص شد که با تأخیر در کاشت، شاخص سطح برگ کاهش یافت. این نتایج با یافته های سایر پژوهشگران در مورد اثر کاهشی تنش گرما بر شاخص سطح برگ گندم مطابقت دارد. گرما با کاهش تعداد و اندازه برگ ها، موجب کاهش سطح برگ گندم می شود (لطفی جلال آبادی، ۱۳۹۲).

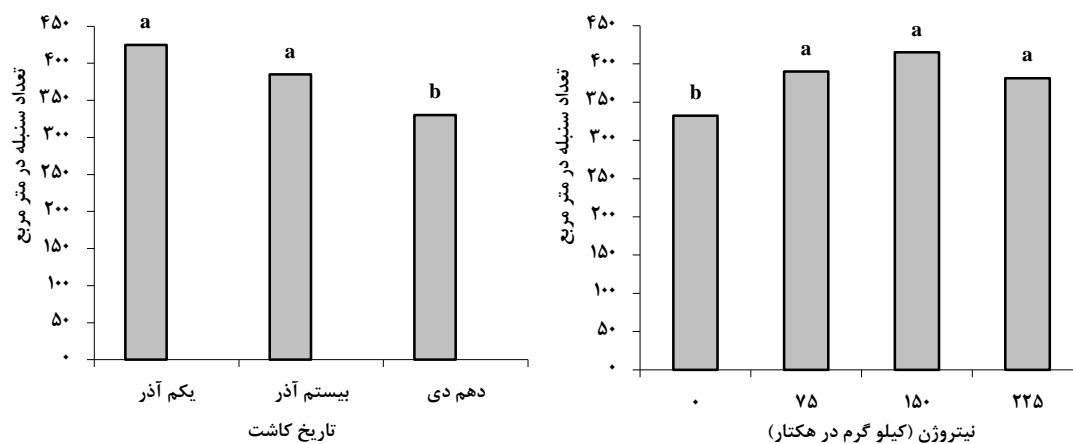
تأخیر در کاشت باعث کوتاه شدن فاصله زمانی طی شدن مراحل نمو و بروز تنش گرما و افزایش دما به بیش از دمای بهینه رشد برگ ها در دوره پر شدن دانه شده و این عوامل باعث کاهش میزان سطح شاخص سطح برگ از طریق تسریع پیری برگ می شود (قاطععی و همکاران، ۱۳۹۵). تغییرات شاخص سطح برگ در سطوح مختلف نیتروژن نشان داد که در صورت عدم وقوع تنش گرما (تاریخ کاشت بهینه) مصرف زیاد نیتروژن باعث افزایش سطح برگ نمی شود، به طوری که بین مصرف ۱۵۰ و ۲۲۵ کیلوگرم در هکتار نیتروژن از نظر شاخص سطح برگ تفاوت معنی داری وجود نداشت. با این حال، چنانچه تنش گرما وجود داشته باشد، مصرف نیتروژن می تواند در حفظ سطح برگ گندم موثر باشد، به طوری که در تاریخ کاشت سوم، افزایش مصرف نیتروژن از ۱۵۰ به ۲۲۵ کیلوگرم در هکتار باعث افزایش معنی دار شاخص سطح برگ گندم شد (شکل ۱).

عملکرد و اجزای عملکرد دانه

نتایج نشان داد که اثر اصلی تاریخ کاشت و نیتروژن بر کلیه صفات مرتبط با عملکرد دانه معنی‌دار بود. اثر متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن تنها بر وزن هزار دانه ($P \leq 0.01$) معنی‌دار بود. هم‌چنین اثر متقابل تاریخ کاشت × روی و نیتروژن × روی بر تعداد دانه در سنبله و عملکرد دانه معنی‌دار بود. اثر متقابل دوگانه نیتروژن × روی بر وزن هزار دانه معنی‌دار ($P \leq 0.05$) بجز در مورد تعداد سنبله در متر مربع، اثر متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن × روی بر سایر صفات مرتبط با عملکرد دانه معنی‌دار گردید (جدول ۳). مقایسه میانگین اثرات متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن × روی بر صفت تعداد دانه در متر مربع نشان داد که بیش‌ترین تعداد دانه در متر مربع ۲۷۴۱۰ تاریخ کاشت یکم آذر (بهینه)، از مصرف ۲۲۵ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و روی مشاهده شد، در حالی که کمترین مقدار صفت فوق ۵۴۹۵ در تیمار تاریخ کاشت خیلی دیر و عدم مصرف نیتروژن و روی (شاهد) مشاهده گردید که حدوداً ۸۰ درصد کمتر از بهترین ترکیبات تیماری بود، به‌طوری‌که تاریخ کاشت دیرهنگام و خیلی دیر باعث کاهش ۳۶ و ۶۶ درصد کمتر از تاریخ کاشت بهینه بود. مقایسه میانگین‌ها نشان داد که بیش‌ترین وزن هزار دانه با میانگین ۵۰/۸۶ گرم نیز در تاریخ کاشت یکم آذر (بهینه)، از مصرف ۱۵۰ و ۲۰ کیلوگرم نیتروژن و روی در هکتار مشاهده شد. در تیمار تاریخ کاشت خیلی دیر عدم مصرف نیتروژن و روی (شاهد) دارای کمترین مقدار وزن هزار دانه ۳۲/۹۷ گرم بود که حدوداً ۳۵ درصد کمتر از بیش‌ترین مقدار مشاهده شده بود، به‌طوری‌که تاریخ کاشت دیرهنگام و خیلی دیر باعث کاهش ۱۰ و ۹ درصد کمتر از تاریخ کاشت بهینه بود (جدول ۴). مقایسه میانگین‌ها نشان داد که در تاریخ کاشت یکم آذر (بهینه) از مصرف ۱۵۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار، ۱۵۲۹۶/۰ کیلوگرم در هکتار، بیش‌ترین ماده خشک (عملکرد بیولوژیک) ۱۶۷۰۰/۲ کیلوگرم در هکتار به‌دست آمد که با تیمار ۲۲۵ کیلوگرم نیتروژن اختلاف معنی‌دار نشان نداد. هم‌چنین کمترین مقدار عملکرد بیولوژیک به تیمار تاریخ کاشت خیلی دیر ۱۱۵۸۱/۸ کیلوگرم در هکتار مربوط به تیمار عدم کاربرد نیتروژن و روی صفر کیلوگرم در هکتار، ۱۰۱۶۷/۵ کیلوگرم در هکتار تعلق داشت که حدوداً ۳۱ درصد کاهش نشان داد (شکل ۲). مقایسه میانگین‌ها نشان داد که بیش‌ترین عملکرد دانه ۷۴۸۶/۰ به تیمار تاریخ کاشت یک آذر (بهینه)، از مصرف ۲۲۵ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و روی مشاهده شد. کمترین عملکرد دانه ۱۵۳۱/۴ نیز مربوط به تاریخ کاشت خیلی دیر و عدم مصرف نیتروژن و روی (شاهد) مشاهده شده بود که ۷۹/۵ درصد کمتر از تیمار اول بود در تاریخ کاشت دیر و خیلی دیر عملکرد دانه به ترتیب ۵۰ و ۶۸ درصد کمتر از تاریخ کاشت بهینه بود. با این حال، در شرایط کاشت دیرهنگام و خیلی دیرهنگام به ترتیب با مصرف ۲۲۵ و ۱۵۰ کیلوگرم نیتروژن به همراه مصرف ۲۰ کیلوگرم در هکتار روی بیش‌ترین عملکرد را تولید کرد. مقایسه میانگین اثرات متقابل تاریخ کاشت × نیتروژن × روی بر صفت شاخص سطح برداشت نشان داد که بیش‌ترین درصد شاخص برداشت با میانگین ۴۶/۳۳ به تیمار تاریخ کاشت یکم

آذر (بهینه)، از مصرف ۱۵۰ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و روی مشاهده شد و کمترین مقدار صفت فوق با ۱۸/۴۲ درصد در تاریخ کاشت خیلی دیر هنگام و عدم مصرف نیتروژن و روی (شاهد) مشاهده گردید که حدوداً ۶۰ درصد کمتر از بیشترین مقدار مشاهده شده بود، در تاریخ کاشت دیر هنگام و خیلی دیر هنگام درصد شاخص برداشت به ترتیب باعث کاهش ۱۹ و ۴۷ درصد شد. با این حال، در شرایط کاشت دیر و خیلی دیر به ترتیب مصرف ۲۲۵ به همراه مصرف ۲۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و روی بیشترین درصد شاخص برداشت را تولید کرد. مقایسه میانگین‌ها نشان داد که با تأخیر در کاشت، تعداد دانه در سنبله کاهش یافت، به طوری که بیشترین تعداد دانه در سنبله با میانگین ۶۳/۵ در تاریخ کاشت یکم آذر (بهینه)، از مصرف ۲۲۵ و ۲۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن و روی مشاهده شد، در حالی که کمترین تعداد دانه در سنبله با ۱۵/۲۲ در تاریخ کاشت خیلی دیر و عدم مصرف نیتروژن (شاهد) مشاهده گردید که حدود ۷۶ درصد کمتر از بیشترین مقدار مشاهده شده بود، به طوری که تاریخ کاشت دیر و خیلی دیر تعداد دانه در سنبله به ترتیب ۳۶ و ۶۷ درصد کمتر از تاریخ کاشت بهینه بود. با این حال، در شرایط کاشت تأخیری و خیلی تأخیری مصرف ۲۲۵ کیلوگرم نیتروژن به همراه مصرف ۱۰ کیلوگرم در هکتار روی بیشترین تعداد دانه در سنبله را تولید کرد (جدول ۴). مقایسه میانگین اثر اصلی نیتروژن بر تعداد سنبله در متر مربع نشان داد که بیشترین و کمترین میزان این صفت به ترتیب به مقادیر ۱۵۰ و صفر کیلوگرم در هکتار با میانگین ۴۱۵/۱۱ و ۳۳۳/۲۵ اختصاص داشت. در حالی که مقایسه میانگین اثر اصلی تاریخ کاشت این صفت در یکم آذر بیشترین تعداد سنبله در متر مربع ۴۲۴/۷ و کمترین آن ۳۳۰/۱۳ در تاریخ کاشت ۱۰ دی، باعث کاهش ۲۲ درصد گردید (شکل ۳). افزایش عقیمی دانه‌ها، کاهش طول دوره پر شدن دانه و کاهش توانایی گیاه در جابجایی و تبدیل مواد فتوسنتزی به نشاسته از عوامل کاهش تعداد و وزن دانه گندم در شرایط تنش گرما معرفی شده‌اند (Joshi *et al.*, 2016). تشکیل و رشد دانه به فتوسنتز جاری گیاه وابستگی زیادی دارد (Nazarli and Zardashti, 2010). این موضوع با نتایج مطالعه حاضر هماهنگی دارد، زیرا در این پژوهش مشخص شد که شرایط تنش گرما باعث کاهش شدید شاخص سطح برگ گندم می‌شود (شکل ۱). با کاهش سطح برگ، پتانسیل فتوسنتزی گندم کاهش یافته که به کاهش تعداد و وزن دانه و در نهایت عملکرد دانه می‌انجامد. کاهش تعداد دانه و وزن دانه گندم در شرایط تنش گرما در سایر مطالعات نیز گزارش شده است (اورکی و همکاران، ۱۳۹۵). عملکرد دانه گندم در شرایط تنش گرما (تاریخ کاشت‌های متفاوت) تحت تأثیر تعداد دانه در واحد سطح و وزن دانه قرار گرفت (جدول‌های ۳ و ۴). با اعمال تنش گرما میزان عملکرد دانه گندم حدود ۴۰ درصد کاهش پیدا کرد. با این حال، به نظر می‌رسد که عملکرد دانه گندم بیشتر تحت تأثیر تعداد دانه در واحد سطح باشد، زیرا با اعمال تنش گرما (تغییر کاشت از اول آذر به ۱۰ دی) درصد کاهش تعداد دانه در واحد سطح ۳۸ درصد بیشتر از میانگین کاهش وزن دانه حدود ۲۰ درصد بود. این نتایج با یافته‌های

سایر پژوهشگران در مورد اثر تنش‌های محیطی بر عملکرد دانه گندم مطابقت دارد، به طوری که گزارش شد که عملکرد دانه گندم در شرایط تنش خشکی بیشتر از تعداد دانه متأثر می‌شود، زیرا با اعمال تنش خشکی، تعداد دانه و وزن دانه به ترتیب ۱۲ و ۹ درصد کاهش یافت. پژوهشگران عمده اختلاف عملکرد دانه گندم در بسیاری از موارد را ناشی از تغییرات در این صفت می‌دانند (اسکندری و کاظمی، ۱۳۹۵؛ عباسی و همکاران، ۱۳۹۸؛ اسداله زاده و همکاران، ۱۳۹۸). مصرف نیتروژن باعث کاهش اثرات تنش گرما بر عملکرد دانه گندم شد، به طوری که در شرایط تنش گرما (تاریخ کاشت سوم) بیش‌ترین عملکرد دانه با افزایش مصرف نیتروژن تا سطح (۱۵۰ کیلوگرم در هکتار) به دست آمد. اثر نیتروژن بر کاهش اثر تنش گرما از طریق بهبود پتانسیل فتوسنتزی گیاه، افزایش سطح برگ و افزایش تعداد دانه در واحد سطح مشخص شد، به طوری که با افزایش مصرف نیتروژن، تعداد دانه در واحد سطح ۵۲ درصد افزایش یافت (شکل ۱). با این حال، افزایش مصرف نیتروژن موجب کاهش ۳/۲۷ درصدی وزن دانه شد (جدول ۴). از آنجا که یک رابطه متقابل بین تعداد و وزن دانه وجود دارد و افزایش یک صفت با کاهش دیگری همراه است، کاهش وزن دانه در شرایط کاربرد نیتروژن منطقی به نظر می‌رسد (Kutlu and Olgun, 2015). در این مورد گزارش شده است که مصرف نیتروژن با افزایش تعداد دانه باعث کاهش سهم مواد فتوسنتزی رسیده به دانه‌ها شده و در نتیجه سبب کاهش وزن دانه گندم می‌شود که با یافته‌های تحقیق حاضر همخوانی دارد (قاطعی، ۱۳۹۳).

شکل ۳: اثر نیتروژن و تاریخ کاشت بر تعداد سنبله در متر مربع گندم

مصرف روی نیز اثرات تنش گرما بر عملکرد دانه گندم را کاهش داد. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که مصرف روی با افزایش وزن دانه باعث حفظ عملکرد مطلوب گندم در شرایط تنش گرما می‌شود، به طوری که با افزایش مصرف روی به ۱۰ میزان کیلوگرم در هکتار سولفات روی، وزن دانه گندم ۲۴ درصد افزایش یافت. به نظر می‌رسد اثر روی بر کاهش اثر تنش

گرما بر عملکرد دانه گندم از طریق بهبود وزن دانه نمود پیدا کرد، زیرا با افزایش مصرف روی، تعداد دانه در واحد سطح تغییر معنی‌داری نداشت (جدول‌های ۴ و ۵). با توجه به اینکه مصرف روی در زمانی صورت گرفته بود که هنوز گیاه با کمبود تنش مواجه نشده بود، بنابراین ذخیره کافی از عنصر روی در گیاه وجود داشت. این امر باعث شد که در هنگام پر شدن دانه، روی نقش مؤثر خود را چه از نظر انتقال مواد فتوسنتزی به دانه (Graham, 2004; Ma *et al.*, 2017) و چه از طریق مشارکت در بیوسنتز تنظیم کننده‌های رشدی مانند اکسین (زند و همکاران، ۱۳۸۸) برای ایجاد سلول‌های ذخیره‌ای بیش‌تر در دانه‌ها به‌عنوان مخزن اعمال کرده و در نتیجه باعث افزایش وزن دانه شود (Devlin and Withan, 1938). شاخص برداشت گندم تحت تأثیر تنش گرما حدود ۱۸ درصد کاهش یافت. با توجه به اینکه اثر تنش گرمای آخر فصل بر عملکرد دانه گندم کاهش ۳۹ درصدی بیشتر از عملکرد بیولوژیک کاهش ۳۱ درصدی بود، شاخص برداشت در شرایط تنش گرما با کاهش همراه بود (شکل ۲). این نتایج با یافته‌های (مشتطی و همکاران، ۱۳۸۹) مبنی بر اثر تنش گرما بر شاخص برداشت گندم مطابقت دارد. از طرف دیگر، مصرف نیتروژن و روی باعث بهبود ۱۰ درصدی شاخص برداشت گردید (جدول ۴). در سایر تحقیقات نیز مشخص شد که اگرچه تأخیر در کاشت باعث کاهش توام رشد رویشی و رشد زایشی شد، اما با توجه به اینکه بیشتر طول دوره رشد زایشی با تنش گرما مصادف بود، شاخص برداشت به‌دلیل اثر بیشتر گرما بر رشد زایشی با کاهش همراه بود. این نتایج با یافته‌های پژوهش حاضر هم‌خوانی دارد (Dhyani *et al.*, 2013). به‌طور کلی می‌توان نتیجه‌گیری کرد که در تاریخ‌های کاشت دیر هنگام، دمای بالا از طریق تسریع در نمو گیاه، باعث کاهش تعداد پنجه می‌شود که این امر منجر به کاهش تعداد سنبله در واحد سطح می‌گردد. به‌نظر می‌رسد که با تأخیر در کاشت و کوتاه شدن طول دوره رشد، به‌خصوص مرحله پنجه‌زنی، تعداد سنبله در متر مربع کاهش یافت (مشتطی و همکاران، ۱۳۸۹). نتایج آزمایش سیاحی و کمایی (۱۳۹۶) نشان داد که تأخیر یک ماهه در کاشت گندم در خوزستان، باعث کاهش تعداد سنبله در متر مربع به میزان ۳۱ درصد شد. همچنین گزارش شد که تعداد سنبله با افزایش مقدار نیتروژن افزایش یافت (Geleto *et al.*, 1995). Bilal Khan و همکاران (۲۰۱۲) طی بررسی‌های خود دریافتند که افزودن سطوح مختلف نیتروژن باعث ایجاد تفاوت معنی‌داری در تعداد سنبله در واحد سطح می‌شود. عدالت و همکاران (۱۳۸۵) گزارش کردند که با افزایش میزان نیتروژن از صفر به ۶۰ کیلوگرم در هکتار، تعداد سنبله گندم در متر مربع افزایش یافت. همچنین گزارش شده که تغییرات تعداد سنبله در متر مربع به تغذیه نیتروژنی گیاه بسیار وابسته است (Niamatullah *et al.*, 2011). به‌نظر می‌رسد که با تأخیر در کاشت، طول دوره تشکیل آغازه‌های گل (مرحله برجستگی دوگانه تا تشکیل سنبلک انتهایی و مرحله تمایز گلچه‌ها) به‌علت مصادف شدن با دمای بالای هوا، کوتاه‌تر شده و تعداد سنبلک در سنبله و تعداد دانه در سنبلک کاهش یافته و این دو عامل به‌طور توام باعث کاهش تعداد دانه در سنبله در تاریخ کاشت دوم و سوم شدند. به‌نظر

می‌رسد که مصرف ۲۰ کیلوگرم در هکتار روی در تاریخ کاشت اول (بهینه) با فراهمی عنصر روی باعث افزایش تعداد دانه در سنبله شد. این نتایج با یافته‌های سایر پژوهشگران در مورد اثر تنش‌های محیطی بر عملکرد دانه گندم مطابقت دارد (Khan *et al.*, 2008). عدالت و همکاران (۱۳۸۵) طی آزمایشی نشان داد که افزایش میزان نیتروژن به‌طور معنی‌داری باعث افزایش تعداد دانه در سنبله گندم شد. نیتروژن از طریق تأثیر مثبت بر روی گلچه‌ها و سنبله‌ها، باعث افزایش تعداد گلچه‌های بارور شده و این امر باعث افزایش تعداد دانه در سنبله می‌گردد. پژوهشگران معتقدند که سولفات روی بر تعداد گل‌ها و تشکیل میوه در مقایسه با اندازه میوه تأثیر معنی‌داری دارد (Farroq *et al.*, 2011). در گیاهان مبتلا به کمبود روی گلدهی و تولید دانه در سنبله به شدت کاهش می‌یابد (آلووی، ۱۳۸۵). کاهش تعداد گلچه‌ها و تولید دانه در گیاهان دچار کمبود روی ممکن است به علت افزایش تشکیل اسید آسبیزیک در برگ‌ها و غنچه‌های گل اولیه و اختلال در رشد و فیزیولوژی بساک و دانه‌های گرده انجام پذیرد.

همبستگی بین صفات

ضرایب همبستگی بین صفات اندازه‌گیری شده نشان داد که شاخص سطح برگ با ارتفاع بوته، تعداد سنبله در متر مربع، تعداد دانه در متر مربع، تعداد دانه در سنبله، وزن هزار دانه، عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیک همبستگی مثبت و بسیار معنی‌داری داشت، اما با شاخص برداشت همبستگی نداشت (جدول ۵). صفات ارتفاع بوته، صفت تعداد سنبله در متر مربع، تعداد دانه در سنبله و وزن هزار دانه با تمام صفات مورد مطالعه همبستگی مثبت و معنی‌داری داشتند، اما صفت تعداد دانه در متر مربع با شاخص برداشت همبستگی معنی‌داری نداشت. از بین اجزای عملکرد، تعداد دانه در متر مربع بیشترین همبستگی معنی‌دار (۰/۷۱) با عملکرد دانه را داشت. همچنین صفات عملکرد دانه، عملکرد بیولوژیک و شاخص برداشت همبستگی مثبت و معنی‌داری با هم داشتند. در بین صفات اندازه‌گیری شده، عملکرد بیولوژیک و شاخص برداشت بیشترین همبستگی با عملکرد دانه را نشان دادند. با افزایش عملکرد بیولوژیک و با دریافت تشعشع بیشتر، مواد فتوسنتزی بیشتری نیز در گیاه فراهم شده و به سمت مقصد هدایت می‌شود که افزایش شاخص برداشت را نیز توجیه می‌نماید. در بیشتر پژوهش‌هایی که روی مبانی فیزیولوژیک افزایش عملکرد دانه صورت گرفته، ارتباط بین عملکرد دانه و شاخص برداشت مثبت بوده، اما بین عملکرد دانه و عملکرد بیولوژیک یا ارتباطی وجود نداشته یا این ارتباط ضعیف بوده است (Morgounova *et al.*, 2010)، اما بین شاخص سطح برداشت و تعداد سنبله در متر مربع و شاخص سطح برگ همبستگی غیرمعنی‌داری وجود داشت. تحقیقات مختلف نشان داده‌اند که صفات شاخص برداشت، وزن هزار دانه، عملکرد بیولوژیک، تعداد سنبله در متر مربع و تعداد دانه در متر مربع با عملکرد دانه همبستگی داشتند که با نتایج تحقیق حاضر مطابقت دارد (اسداله زاده و همکاران، ۱۳۹۸؛ Jafarnezhad *et al.*, 2013).

جدول ۵: ضرایب همبستگی برای کلیه صفات اندازه‌گیری شده در گندم

۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
								۱	(۱) شاخص سطح برگ
							۱	۰/۴۸**	(۲) ارتفاع بوته (سانتی‌متر)
						۱	۰/۴۱**	۰/۴۳**	(۳) تعداد سنبله در متر مربع
					۱	۰/۸۰**	۰/۶۰**	۰/۵۵**	(۴) تعداد دانه در متر مربع
				۱	۰/۷۷**	۰/۳۷**	۰/۵۷**	۰/۴۷**	(۵) تعداد دانه در سنبله
			۱	۰/۳۷**	۰/۴۷**	۰/۳۸**	۰/۴۴**	۰/۴۳**	(۶) وزن هزار دانه (گرم)
		۱	۰/۵۴**	۰/۶۰**	۰/۷۱**	۰/۵۳**	۰/۵۶**	۰/۵۳**	(۷) عملکرد دانه (کیلو گرم در هکتار)
	۱	۰/۸۳**	۰/۵۰**	۰/۵۳**	۰/۷۳**	۰/۶۱**	۰/۵۱**	۰/۶۷**	(۸) عملکرد بیولوژیک (کیلو گرم در هکتار)
۱	^{ns} ۰/۰۹	۰/۵۵**	۰/۳۴**	۰/۴۲**	۰/۳۱**	^{ns} ۰/۱۳	۰/۴۰**	^{ns} ۰/۰۱	(۹) شاخص برداشت (درصد)

* و ** به ترتیب معنی‌دار در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد؛ ns: غیرمعنی‌دار.

نتیجه‌گیری

نتایج نشان داد که عملکرد دانه گندم تحت تأثیر تنش گرما به دلیل کم شدن تعداد و وزن دانه ناشی از کاهش صفاتی همچون شاخص سطح برگ، ارتفاع بوته و عملکرد بیولوژیک با کاهش همراه می‌باشد. با این حال، کاربرد نیتروژن (به دلیل افزایش تعداد دانه) و روی (به دلیل افزایش وزن دانه) با توجه به نتایج این آزمایش می‌توان نتیجه گرفت که در شرایط تنش گرمای انتهای فصل، مصرف عنصر روی ضمن تعدیل اثر تنش گرما، باعث بهبود عملکرد دانه گندم می‌شود.

منابع

- آلووی، بی. ۱۳۸۵. نقش روی در تغذیه گیاهی و حاصلخیزی خاک. مترجم: احمدی بای بوردی. انتشارات پریور، ۱۸۰ صفحه.
- احمدی، ک.، قلی زاده، ح.، عبادزاده، ح.ر.، حسین پور، ر.، عبدشاه، ه.، کاظمیان، آ.، و رفیعی، م. ۱۳۹۶. آمارنامه کشاورزی سال زراعی ۹۵-۱۳۹۴. انتشارات وزارت جهاد کشاورزی، معاونت برنامه ریزی و اقتصادی، مرکز فناوری اطلاعات و ارتباطات.
- اسداله زاده، ر.، حاتمی، ع. و نادری، ا. ۱۳۹۸. اثر تنش گرما و محدودیت آب بر عملکرد و اجزای عملکرد ارقام گندم. نشریه علمی فیزیولوژی گیاهان زراعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز. ۱۱ (۴۳): ۱۱۹-۱۳۸.
- اسکندری، ح. و کاظمی، ک. ۱۳۹۵. واکنش عملکرد دانه و فعالیت منبع ارقام گندم (*Triticum aestivum* L.) به تنش کمبود آب اعمال شده بعد از گرده افشانی. مجله تنش محیطی در علوم زراعی. ۹(۳): ۳۰۶-۳۰۳.

اورکی، ا.، سیاهپوش، م. ر.، راهنما، ا. و لکزاده، ا. ۱۳۹۵.ا. تأثیر تنش گرمای انتهایی فصل بر عملکرد، اجزای عملکرد و برخی صفات مورفو-فنولوژیک ژنوتیپ‌های جو (*Hordeum vulgare* L.). مجله گیاهان زراعی ایران. ۴۷ (۱): ۲۹-۴۹.

زند، ب.، سروش زاده، ع.، قنات، ف. و مرادی، ف. ۱۳۸۸. اثر محلول‌پاشی عنصر روی و تنظیم‌کننده رشد اکسین بر عملکرد و اجزای عملکرد دانه ذرت دانه‌ای در شرایط کمبود آب. مجله به‌زراعی نهال و بذر. ۲۵(۴): ۴۳۱-۴۴۸.

سازمان جهاد کشاورزی. ۱۳۸۶. نشریه ترویجی کاشت، داشت و برداشت گندم در خوزستان. انتشارت سازمان جهاد کشاورزی خوزستان. اهواز، ۲۹ صفحه.

سوقی، ح.ا.، جلودار، ن.ب.، رنجبر، غ.ع.، و پهلوانی، م.ه. ۱۳۹۵. ارزیابی شاخص‌های تحمل به تنش گرما در ژنوتیپ‌های گندم نان. مجله علمی اکوفیزیولوژی گیاهی. ۸ (۲۳): ۴۹-۶۳.

سیاحی، س.س. و کمایی، ف. ۱۳۹۶. ارزیابی ۱۳ رقم گندم نان در تحمل به تنش گرمای آخر فصل بر اساس محاسبه STI مزرعه. مجله پژوهشی زراعت و اصلاح نباتات. ۱۳ (۳): ۳۹-۴۹.

عباسی، ن.، چراغی، ج و حاجی‌نیا، س. ۱۳۹۸. تأثیر محلول‌پاشی عناصر ریزی مغذی آهن و روی به صورت نانو و شیمیایی بر صفات فیزیولوژیکی و عملکرد دانه دو رقم گندم نان. نشریه علمی فیزیولوژی گیاهان زراعی، دانشگاه آزاد واحد اسلامی اهواز. ۱۱(۴۳): ۸۵-۱۰۴.

عدالت، م.، کامگار حقیقی، ح.، امام، ع.، رونقی، ی.ع. و آساد، م. ۱۳۸۵. برهم‌کنش دو تناوب زراعی و سطوح نیتروژن بر عملکرد دانه و اجزای آن در دو رقم گندم، نان در شرایط دیم شیراز. مجله علوم زراعی ایران. ۸(۱): ۱۰۶-۱۲۰.

عساکره نژاد، س. و لک، ش. ۱۳۹۵. ارزیابی اثر تاریخ کاشت بر مولفه‌های تولید رقم‌های گندم در شرایط اقلیم گرم و خشک. مجله علوم گیاهان زراعی ایران. ۴۷ (۴): ۵۵۱-۵۶۴.

قاطعی، ع. ۱۳۹۳. بررسی تأثیر هورمون سیتوکنین و کود نیتروژن بر واکنش گندم به تنش گرمای آخر فصل در شرایط آب و هوایی اهواز. رساله دکتری. دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان. اهواز. ۱۷۶ صفحه.

قاطعی، ع.، بخشنده، ع.ا.، ابدالی مشهدی، ع.ع.، سیادت، ا.، عالمی سعید، خ. و قرینه، م.ح. ۱۳۹۵. اثر مصرف کود نیتروژن و محلول‌پاشی سیتوکنین بر عملکرد دانه و صفات فیزیولوژیکی گندم (*Triticum aestivum* L.) رقم چمران در تنش گرمای انتهایی فصل. مجله علوم زراعی ایران. ۱۸ (۴): ۲۷۳-۲۸۷.

قلعه نوئی، م.غ.، مصاف پوریان، ر. و درستکار، م. ۱۳۹۳. تأثیر روی و پتاسیم بر عملکرد و اجزای عملکرد گندم در

شرایط آبیاری معمولی و کم آبیاری. مجله اکوفیزیولوژی گیاهی. ۶ (۱۸): ۶۸-۵۵.

لطفی جلال آبادی، ا. ۱۳۹۲. اثر تنش گرمای پایان دوره و مدیریت بهینه سیستم های کودی شیمیایی، ارگانیک و

بیولوژیک بر صفات اگرواکولوژیک ارقام گندم. رساله دکتری. دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین. ۲۱۴ صفحه.

مدحج، ع. و فتحی، ق. ا. ۱۳۸۷. فیزیولوژی گندم. انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی شوشتر. ۳۱۷ صفحه.

مشتطی، ع. و موسوی، س. ه. ۱۳۹۸. اثر مصرف سولفات روی بر عملکرد دانه گندم نان (*Triticum aestivum* L.)

رقم چمران در شرایط تنش گرمای انتهای در اهواز. مجله علوم زراعی ایران. ۲۱ (۳): ۲۶۷-۲۵۴.

مشتطی، ع.، سیادت، ع. ا.، عالمی سعید، خ.، بخشنده ع. ا. و جلال کمالی، م. ر. ۱۳۸۹. ارزیابی تحمل ارقام

گندم نان بهاره به تنش گرمای انتهای فصل در شرایط اهواز. مجله علوم زراعی ایران. ۱۲ (۲): ۸۵-۹۹.

Ahmadi, A. and Baker, D.A. 2001. The effect of water stress on the activities of key regulatory enzymes of the sucrose to starch. Pathway in wheat Plant Growth Regulation. 35: 81-91.

Badaruddin, M., Reynolds, M.P. and Ageeb, O.A.A. 1999. Wheat management in warm environments: effect of organic and inorganic fertilizers, irrigation frequency and mulching. Agronomy Journal. 91: 975-983.

Bilal khan, M., Lone, M.I. and Ullah, R. 2012. Effect of Phosphate Fertilizers on Chemical Composition and Total Phosphorus Uptake by Wheat (*Triticum aestivum* L.). Life Science Journal. 3: 1245-1249.

Devlin, R.M., and Withan, F.H. 1938. Plant physiology. 4th Ed. Wadworth Publishing Company. Adivision of wads worth. Inc. Belmont California.

Dhyani, K., Ansari, M. V., Roa, Y., Verma, R. S., Shukla, A. and Tuteja, N. 2013. Comparative physiological response of wheat genotypes under terminal heat stress. Plant Signaling and Behavior. 8:1-6.

Farroq, M., Bramley, H., Palta, J.A. and Siddique, K.H.M. 2011. Heat stress in wheat during reproductive and grain filling phases. Critical Reviews in Plant Sciences. 30: 491-507.

Geleto, T. D.G., Tanner, T., Mamo, F. and Gebeyeh, G. 1995. Response of rain fed bread and durum wheat to source level and timing of nitrogen fertilizer on two Ethiopian vetisoles. I. Yeild components. Communications in Soil Science and plant Analysis. 26: 1773-1794.

Graham, F.W. 2004. Effects of zinc nutrition and high temperature on the growth, yield and grain quality of wheat (*Triticum aestivum* L.). Ph. D. thesis. School of Agriculture and Wine. Australia.

Gyarmati, G. 2017. On what factors the wheat production and price depends. Management, Enterprise and Benchmarking in the 21st Century IV: 78-96.

Hatfield, J.L., Boote, K.J., Kimball, B.A., Ziska, L.H., Izaurralde, R.C., Thomson, A.M. and Wolfe, D. 2011. Climate impacts on agriculture, implications for crop production. Agronomy Journal. 2: 351-370.

Khan, M. A., Fuller, M. P. and Baluch, F. S. 2008. Effect of soil applied zinc sulphate on wheat (*Triticum aestivum L.*) grown on a calcareous soil in Pakistan. Cereal Research Communication. 36: 571-582.

Khan, N. A., Khan, S., Naz, N., Shah, M., Ahmad, S., Sher, H. and Khan, A. 2017. Effect of heat stress on growth, physiological and biochemical activities of wheat (*Triticum aestivum L.*). International Journal of Biosciences. 11(4): 173-183.

Kutlu, I., and Olgun, M. 2015. Determination of genetic parameters for yield components in bread wheat. International Journal of Biosciences. 6 (12): 61-70.

Kadar, R., Muntean, L., Racz, I., Ona, AD., Ceclan, A. and Hiriscau, D. 2019. The effect of genotype, climatic conditions and nitrogen fertilization on yield and grain protein content of spring wheat (*Triticum aestivum L.*). Notulae Botanicae Horti Agrobotanici. 7 (2): 515-521.

Jafarnejhad, A., Aghaie, H. and Najafian, G. 2013. Effective traits on grain yield of wheat genotypes under optimal irrigation and drought stress during reproductive phase. Journal Applied Crop Breed. 1: 11-22.

Joshi, M. A., Faridullah, S. and Kumar, A. 2016. Effect of heat stress on crop phenology, yield and seed quality attributes of wheat (*Triticum aestivum L.*). Journal Agromet. 18: 206-215.

Joudi, M., Ahmadi, A., Mohammadi, V., Abbasi, A. and Mohammadi, H. 2014. Genetic changes in agronomic and phenologic traits of Iranian wheat cultivars grown in different environmental conditions. Euphytica. 196: 237-249.

Ma, D., Sun D., Wang, C., Ding, H., Qin, H., Hou J., Huang, X., Xie, Y., and Guo, T. 2017. Physiological responses and yield of wheat plants in zinc-mediated alleviation of drought stress. Frontiers in Plant Science. 8: 1-12.

Morgounova, A., Zykinb, V., Belanb, I., Roseevab, L., Zelenskiyc, Yu., Budakd, H. and Bekese, F. 2010. Genetic gains for grain yield in high latitude spring wheat grown in Western. Siberia in 1900-2008. Field Crops Resrech. 117: 101-112.

Mosavifeyzabdi, S.H., Vazln, F. and Hassanzade hdelouei, M. 2013. Effects of nitrogen and zinc spray on yield of corn (*Zea mays L.*) in drought stress. Cercetari Agronomic in Moldova. 3: 29-38.

Nazarli, H. and Zardashti, M.R. 2010. The effect of drought stress and superabsorbent polymer (A-200) on agronomical traits of sunflower (*Helianthus annuus L.*) under field condition. Cercetari Agronomic in mddova. 3:(143) 5-14.

Nezami, M.T. and Vafaei, G. 2012. Effects of zinc and nitrogen application on agronomic traits and qualitative characteristic of sunflower in saline condition. African Journal of Biotechnology. 11: (36) 8848-8858.

Niamatullah, M., Khan, M., Khan, M.Q., Sadiq, M., Zaman, K.U., Hayat, C.S. and Rehman, S. 2011. Impact of NPK applications on the number of procluctive tillers and cost benefit analysis of wheat in hill-torrent irrigated area of D.I. Khan Division, Khyber Pakhtunkhwa. Journal Anim Plant Science. 21(2): 211-214.

Pireivatlou, A.S., Dehdar Masjedlou, B. and Ramiz, T.A. 2010. Evaluation of yield potential land stress adaptive trait in wheat genotypes under post anthesis drought stress conditions. Africian Journal of Agricultural Research. 5: 2829-2836.

Saini, H.S. and Aspinall, D. 1982. Abnormal sporogenesis in wheat induced by short period of high temperature. Annals of Botany. 49: 835-846.

Tabatabaician, J. 2011. Effect of Zinc Sulfate spraying and water stress on grain yield of wheat cultivare. Research in Crop Science. 11: 25- 38.

Zorb, C., Grover, C., Steinfurth, D. and Mnhling, K.H. 2010. Quantitative proteome analysis of wheat gluten as influenced by N and S. Nutrition and Soil. 372: (1/2) 225-234.

Effect of different nitrogen and zinc levels on grain yield and yield components of wheat (*Triticum aestivum L.*) cv. Chamran under late season heat stress conditions in Ahvaz

S.N. Mosavian^{1,2}, N. Akbari^{3*}, H. R. Eisvand⁴, A. Ismaili⁵ and A. Moshatati⁶

1) PhD student, Faculty of Agriculture, Lorestan University, Khorramabad, Iran.

2) Department of Agriculture, University of Payame Noor, Tehran, Iran.

3) Assistant Professor, Department of Agronomy and plant Breeding, Faculty of Agriculture, Lorestan University, Khorramabad, Iran.

4) Associate Professor, Department of Agronomy and plant Breeding, Faculty of Agriculture, Lorestan University, Khorramabad, Iran.

5) Professor, Department of Agronomy and plant Breeding, Faculty of Agriculture, Lorestan University, Khorramabad, Iran.

6) Assistant Professor, Agricultural Sciences and Natural Resources University of Khuzestan, Ahvaz, Iran.

*Corresponding Author: naser.akbari1332@gmail.com

This article is extracted from Ph.D. thesis.

Received date: 2020.01.21

Accepted date: 2020.05.27

Abstract

In order to evaluate the effect of late-season heat stress on grain yield and yield components of wheat under nitrogen and zinc application, a split-split plot experiment based on RCBD in four replications was carried out in an experimental field of Khuzestan agriculture and natural resources university during 2017-18 growing season. Experimental factor was three planting date including 22 November (appropriate planting date), 11 December (late planting date) and 31 December (very late planting date) on the main plot, nitrogen in four levels (0.0, 75, 150 and 225 kg ha⁻¹) in subplots and zinc in three levels (0.0, 10 and 20 kg ha⁻¹) in subplots. The grain yield of wheat was reduced by 40% with heat stress. Grain yield of wheat was affected more by grain number (reduction of grain number per unit area and grain weight was 38% and 20%, respectively). Nitrogen diminished the effect of heat stress on grain yield of wheat through increasing the grain number because the increase if nitrogen application resulted in a 3.27% reduction of grain weight. Zinc application reduced the effect of heat stress on grain yield through an increase of about 24% by weight of grain. Since the effect of late-season heat stress on the reduction of grain yield of wheat (39% reduction) was more than biological yield (31%), harvest index of wheat was reduced 18% by heat stress. In general, the application of 150 kg ha⁻¹ N and 10 kg ha⁻¹ Zn can reduce the enative effects of late-season heat stress on grain yield of wheat.

Keywords: Yield components, Harvest index and Leaf area index.